

იაკობ ბალახაშვილი

მანანა ორბელიანი

ხაძ. სსრ სახელმწ. ლიტ. მუზეუმი

თბილისი

1941

რედაქტორი ხ. მ. ცაიშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 18/VI-41 წ. ანაწყოების
ზომა 4X6. სასტამბო ფორმათა რაოდ.—3.
საავეტორო—1 $\frac{1}{2}$. ტირაჟი 2000, უე20240

გამომცემლო-ბა „ზარია ვოსტოკა“-ს სტამბა.
რუსთაველის კრ. 36., შეკვეთის № 1407

მანანა ორბელიანი (1808—1870)

მანანა ორბელიანი

„მანანა ორბელიანის სალონი
იყო, საცა „ცისკრის“ გამოცემასა
და ქართულ თეატრს მიეცა დასაწყისი“.

ლუკა იხარლიშვილის
მოგონებიდან

მეტეხის ხელოვნების მუზეუმის ერთ
ოთახთაგანს ამშვენებს გულპირამოქრილ ქარ-
თულ კაბაში გამოწყობილი ლეჩაქდახურული
ლამაზი ქალის პატარა სურათი. ფერად საღე-
ბავთა ნაირობა ოდნავ შერყეულა ნესტანისა
და თინათინის სადარ სახეზე.

ეს, მანანა ორბელიანის პორტრეტია,
რომლის ხილვამ პოეტ ქალს ეკატერინე ერის-
თავს ათქმევინა:

სატრფოს პორტრეტსა,
ეკვრეტ ვითა მხესა
მკმუნვარეს გულის განმანათლებლად
მნატვრობა ესე
მშვენებით სავსე
მგზავსნი თუ ოდენ ყოფილარს ძველად,
ოდესცა ვნაჲ,
მის ტურფა სახე

მყის განკვირებით ვიქმენ მოცული
 და ვით მშვენიერს
 პლანეტსა ციერს
 ესპერეტდი, შვეიქენ აღტაცებული!
 იზიდავს გულსა
 მსხვერპლად გძლენი სულსა,
 ნუ თუ მალნიტნი გქონან თვალეში!
 და მისთვის მარად
 მყავ მონად მყარად
 მაღალ გონებით მჯობმა ქალებში.
 უმანკო გული
 კეთილით სრული,
 ალატრფოს ყოველ შენდა საქებრად,
 გაქვს შესაფერი
 ეგ ნაზი ფერი
 მოგნიკებიეს განსაშვენებლად.
 ხარ სრული გრძნობით,
 განსჯით და ცნობით
 სამაგალითოდ წარმოდგენილი,
 ჭკევა ქებული
 გაქვს დიდებული
 გშვენის ქალთ მეფედ გყონ დადგენილი!

ქსნის ხეობის შეძლებულ თავადს, მირ-
 მანოზ დავითის-ძე ერისთავს ორი ვაჟის — ეს-
 ტატესა და კონას გარდა ჰყავდა ქალებიც: მა-
 რიამი და მანანა.

მომავალი „ქართველთა რეკამიე“ აღი-
 ზარდა მამის სახლში, სადაც მიიღო თავის

დროისათვის ბრწყინვალე არისტოკრატიული განათლება. ბაშვობიდანვე გაიტაცა მანანა მწერლობამ და ხელოვნებამ, რომლის სიყვარული შერჩა სიკვდილამდის.

ოციან წლებში მანანა თბილისშია.

სხვა დეტალები ახალგაზრდა ქალის ამ პერიოდის ცხოვრებისა ჩვენთვის უცნობია. ოცდაათიან წლების დასაწყისში მანანა ცოლად გაყვა „სოვეტნიკს“ დავით ორბელიანს, რომელიც უახლოეს ურთიერთობაში იყო იმდროის ლიტერატურულ წრეებთან.

შენახულია დავით ორბელიანის მიერ 1829 წლის სექტემბრის ორს გრიგოლ ორბელიანისადმი მიმართული ბარათი. წერილის შინაარსისა და იმის გამო, რომ დავით ორბელიანის ეპისტოლარული მემკვიდრეობიდან მხოლოდ ეს ბარათია შენახული, მომყავს იგი უცვლელად:

„მის ბრწყინვალეობას გრიგოლ დიმიტრის-ძე ორბელიანს, მოწყალეს ხელმწიფეს, წინანდალს ანუ საცა იმყოფებოდეს.

შენი წიგნი მომივიდა, რომელშიაც მწერ საყვედურსა, რომ პასუხი ვერ მოგწერეთ. აქ რა ამბავი იქნება და ან რა შექცევა, რომ მანდ მოგწერო, ხომ იცი ერთი ალაგი არ არის, რომ ორს საათს დრო გაატაროს კაცმა. მხოლოდ ეგება ზოგჯერ გიორგი თუმანიშვილისას შევიყარნეთ ხოლმე, ცოტა ხანს ლოტო ანუ შაშ-

კა ვითამაშოთ ხოლმე ამისთვის, რადგან მაია დაწვა და ვაჟი ეყოლა.

გრიგოლ, ისევ შენ მოიწერე შენი შექცევის ამბავი. ვიცი შენს გუნებათ კი შეექცევი. მაგრამ მეც რომ მანდ ვიყო, უკეთესი იქნება, ქალაქში ახალი ამბავი არა არის რა, მხოლოდ გრაფს მოველით და, მგონია, ჯარები კი ამ ზამთარს იქ დარჩნენ.

გრიგოლ, აქედან ზოგიერთის ქვეითად წამოსვლა მოგეწერა, ვითომც შეთქმული ჰქონდეს, შე სულელო, რაც უნდა ულმობელნი იყვნენ, აბა ქვეითი ვინ გამოუშვებს და ესენი მოქვეითნე წამოვიდნენ, ამათნი თანმხლებელნი რითი უნდა წამოვიდნენ. არ ვიცი, ამ საქმეზე ასე რათ შემცდარხარ, გთხოვ ამისთანა სულელური წიგნი აღარ მომწერო, ელისაბედ მომიკითხე. გრიგოლ, სხვა რაღა მოგწერო, შენ თითონ იფიქრე, რაც ამბავი იქნება, მშვიდობით, გრიგოლ სტეფანიჩი მომიკითხე“².

ამ ბარათის გაგზავნიდან დიდხანს არ გაუვლია, რომ დავითი გარდაიცვალა და მანანას აღსაზრდელად დაუტოვა სამი შვილი: ივანე, ტასო და ალექსანდრე.

გრიგოლ ორბელიანმა ასეთი ლექსით გამოიგლოვა იგი:

ორ გვაშთა ტრფობა
ქეშმარიტი არ არს ამ სოფლად;
მაშ არ ღირს ტრფობა
რომ სიცოცხლე შევწიროთ მსხვერპლად;
შენ ხარ ჰე დავით!
ამა ჰაზრის დასამტკიცებლად
ტრფობით დამიწდი —
და ვისთვის ხარ მოსაგონებლად?
მახსოვს ვით გლეჯდენ,
ოხვრა, კენესა გლახ შენსა გულსა
მახსოვს და ვსტირი
მეგობარსა, უდროდ გამქრალსა ?.

საყვარელი ქმრის საფლავთან მანანამ აღ-
თქმა დასდო: „აწი აღარ გავუხზოვდებიო“ და
დანაპირი აასრულა კიდეც.

*
* *

მეცხრამეტე საუკუნეს სამი მნათობი ჰყა-
ვდა: მანანა ორბელიანი, ნინო და ეკატერინე
ჭავჭავაძეები. მანანა უახლოესი მეგობარი და
მონათესავე იყო ჭავჭავაძიანთ ოჯახისა.

მანანას ხოტბაში სხვებს არ ჩამორჩა
სიყვარულის უდიდესი მთქმელი ალექსანდრე
ჭავჭავაძე. ერთხელ ანნა და მანანა ორბელია-
ნებს, ალექსანდრე ჭავჭავაძისას სტუმრობის
დროს, ჯერ კარიც არ ჰქონდათ კარგად გა-
ღებული, როცა ალექსანდრე ჭავჭავაძემ უთ-
ხრა მაჯამა:

სვემ მიწვიმა მანანა:
მომივლინა მან ანნა,
მას თან მოჰყვა მანანა
მინანავა მან ნანა *.

ეს ლექსი მალე მთელ საქართველოში
დაირბა და იმღერებოდა ჩონგურის, თარის,
გიტარისა და ფორტოპიანოს აკომპანიმენტით.

*
* *

მიუხედავად იმისა, რომ ცხოვრების თითქმის მთელს მანძილზე გრიგოლ ორბელიანი ეტრფოდა ნინო ჭავჭავაძეს, იგი საკმაოდ კარგა ხანს განიცდიდა სიყვარულს მანანა ორბელიანისადმი. თბილისიდან მოშორებულ გრიგოლ ორბელიანს მისი თბილისელი მეგობარი დავით ყორღანაშვილი სხვა ამბებთან ერთად ჩვეულებრივ მანანა ორბელიანის ამბავსაც აუწყებდა ხოლმე.

1831 წლის 25 ივნისს დავით ყორღანაშვილი წერდა გრიგოლ ორბელიანს:

„ნურავის ნუ ეტყვი, შენ მომიკვდე, თუ ტყუილს გეუბნებოდე. მანანა გავიცან, სულ შენზედ ლაპარაკობს. გუშინწინ ქართლში წავიდა, ანუ წასვენდა. ახ! მისი ლოყების და შავის კაბის ჭირიმე, გაცნობა როგორ იყო, იმას აღარ მოგწერ, ვაი თუ აქ ვისმეს მოსწერო და თავი მომჭრა, რა გინდა, მე იმისი თმა გამოგიგზავნო დღეისწორამდე“⁵.

იმავე წლის 5 ნოემბერს დავით ყორ-
ღანაშვილი ატყობინებდა გრიგოლ ორბელიანს:
„შენი მანანა სოფელშია, აგერ ჩამოვა და მი-
ვალ ნარდის სათამაშოდ“⁶.

1832 წლის 5 მაისს იგივე დავით ყორ-
ღანაშვილი გრიგოლ ორბელიანს სწერდა:

„გუშინ სიდილთ უკან შეველ ნინოსთან,
მანანა იქ იყო. ეგრეთვე სხვა ქალები. შენზე
ლაპარაკი ჩამოვარდა. ყველანი გაქებდნენ, მა-
ნანამ თქვა, რომ წიგნს მივწერო გრიგოლს,
წუხელი განგებ მივედი, ილიკო შევგზავნე,
მაგრამ შინ არ იყო, გიორგი კნიაზთახ წასუ-
ლიყო. იქაც გავგზავნე კაცი, პასუხი არ მოს-
სვლია.

მანანამ თქვა. ზაქათალაში ვწერდი წიგ-
ნებსაო გრიგოლს და ისიც კარგს ხუმრობის
წიგნებსა მწერდაო. მეც უთხარი, რომ თქვენს
წიგნებს მე ვშინჯავდი მეთქი. გრიგოლი რომ
შემაზე წავიდოდა მეთქი, მაშინ ვიპარავდი და
ვკითხულობდი, იმან მითხრა, რომ მე იმისთანა
საიდუმლო არა მიმიწერია რაო, კიდევ სხვა
ლაპარაკი იყო, იმას კი ვერ გეტყვი, მერე
გეტყვი“⁷.

სხვისი წერილების წაკითხვის ცნობის-
მოყვარის ზაქარია ორბელიანის მიზეზით ურ-
თიერთობა მანანასა და გრიგოლ ორბელიანს
შორის დასაწყისშივე კინალამ ჩაიშალა.

მანანა ამის გამო სწერდა გრიგოლ ორ-
ბელიანს:

„დანაშაულზედ თავს დავდებ რომ დიდი ხანია შენთვის წიგნი არ მომიწერია, მაგრამ მე მაქვს მიზეზი. ზაქარიას დაგაბეზლებ სულ იმისი დანაშაული არის, რამდენსაც წიგნს მოგწერ და მივცემ იმას შენთან გამოსაგზავნათ შეუძლებელი არის რომ არ გახსნას; მეც შავფიცე არას დროს აღარ მივწერ მეტქი.

ახლაც ამ წიგნს იმას ვაძლევ, რომ შენ გამოგიგზავნოს, რასაკვირველია წაიკითხამს, თუნდ წაიკითხოს რა არის, რა იქნება იმისთანა, რომ დასამალავი იყოს რამე, მაგრამ საკვირველათ მძულს, ვინც ჩემს წიგნს გახსნის და წაიკითხამს“⁸.

ამის შემდეგ მანანა უფროთხილდებოდა ისეთი რამეების მიწერას რასაც მისი „გაცემა“ შეეძლო.

*
* *

1831 წლის გაზაფხულზე ქართლში მამასთან გამგზავრებული მანანა გააცილეს ალექსანდრე ჭავჭავაძემ, ელიზბარ და გიორგი ერისთავებმა, ალექსანდრე და გიორგი ორბელიანებმა, ალექსანდრე ჭავჭავაძის ქალებმა და სხვებმა.

ეს გაცილება საკმაოდ დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის ფაქტად გადაიქცა. მანანას მაზლმა ლუარსაბ ორბელიანმა პირველად

აქ გაუმხილა ალექსანდრე ჭავჭავაძეს „ფარული საზოგადოების“ არსებობა.

„მანანას ქართლში გამგზავრება, — გადმოგვცემს დრამატურგი გიორგი ერისთავი, — შემდეგნაირად მოხდა: მანანა და გამცილებლები ჩემზე ადრე გაემგზავრნენ და მე მათ ცოტა მოგვიანებით წამოვეწიე ზასტავის მახლობლად. ზასტავასთან რომ მივედი, ელიზბარმა დიდი სიხარულით გვითხრა, რომ ლუარსაბმა დღეს ალექსანდრე ჭავჭავაძეს გამოუცხადაო.

გამცილებელი მამაკაცები ყველანი ცხენებზე ისხდნენ, ქალები კი კალიასკებში. გავაცილეთ ყველამ ერთად და ყველანი ერთად დავბრუნდით. მხოლოდ ქალაქში დაბრუნებისას ლუარსაბ ორბელიანის სახლიდან მე და ელიზბარ ერისთავმა ჭავჭავაძის ქალები შინამდის გავაცილეთ და შემდეგ დავცილდით ერთმანეთს“⁹.

ამავე ხანებში თბილისიდან გაგზავნილ წერილში ზაქარია ორბელიანი თავის ძმას გრიგოლს სწერდა: „მანანას აქ ველარ ვხედავთ, აქ გული აღარ უდგება. Ея фаворит теперь Димитрий Эристов“.¹⁰

„შეთქმულების“ არსესობისა და განზრახულ საქმეთა შესახებ მანანა ორბელიანმა თავდაპირველად დიმიტრი ერისთავისაგან გაიგო.

1832 წლის მგონი ნოემბრის უკანასკნელ რიცხვებში, — ამბობს თავის ჩვენებაში დიმიტრი ერისთავი, — მე და ჩემმა ძმამ ელიზბარმა გაუმჟღავნეთ ჩვენი განზრახულება მანანა ორბელიანს.

ის, როგორც ახლო ნათესავი, ხშირად დაიარებოდა ჩემ დასთან, სადაც საერთოდ ვსაუბრობდით ხოლმე. ნოემბრის პირველ რიცხვებში მანანა ორბელიანი იყო ჩემ და მელანია მელნიკოვის ცოლთან, სადაც მე და ჩემმა ძმამ დავუწყეთ სხვადასხვა ამბების მოყოლა ისტორიიდან და პოლონეთის უკანასკნელი მოძრაობიდან, რომ დედაკაცები სასწაულებს ახდენენ, და ესენი სულაც არა ჰგევანან იმ ქალებს.

შემდეგ შევეკითხეთ, აქაც რომ რაიმე მოხდეს, თქვენ რას იზამთო, მან გვიპასუხა: „როგორც სხვა ქალები, მეც ისე მოვიქცევიო“ ამის შემდეგ გამოვუცხადეთ მას ჩვენი განზრახულება. ის შეაკრთო ამ ჩვენება წამოწყებამ: „რას ამბობთ, კკუაზე შეიშაღეთ, თუ დამცინით, როგორც გაუნათლებელ ქალს, განა ეს საქმე მოსახერხებელიაო. თქვენვე ლაპაკობთ პოლონეთის აჯანყებაზე, მაგრამ რა გააკეთეს იმათაო და მით უმეტეს ჩვენ ხომ თითქმის არარა ვართ რუსეთის ძლიერებასთანაო“.

თუმცა საწინააღმდეგოს ამბობდა, მაგრამ ისე იყო აღმოებულნი ჩვენი სიტყვებით, რომ დაიჯერა თითქოს, ჩვენ მართლა რისამე გაკეთება შეგვძლებოდა; რამდენიმე დღის შემდეგ ლუარსაბ ორბელიანთან ვიყავით, სადაც მანანა ორბელიანმა მითხრა; „ღვთის გულისათვის განაგდე შენი თავიდან ეს სისულელე“¹¹.

იგივე გაანდო მანანა ორბელიანს გუსარმა გიორგი ერისთავმა.

მანანა მის წინადადებასაც უარით შეხვდა...

მაგრამ განვლო სულ მცირე ხანმა და მანანა ორბელიანიც ქალთაგან ერთი უაქტიურესი წევრი შეიქნა „ფარული საზოგადოებისა“.

შეთქმულებაში ქალების მონაწილეობის შესახებ ალექსადრე ორბელიანი თავის მემუარებში მოგვითხრობს შემდეგს:

„ხნიან დედაკაცთ და ყმაწვილ ქალთ ერთი აზრი ჰქონდათ ყველას ჩვენთან. ბევრმა პატიოსანმა გვარმა დედაკაცებმა დაიფიცეს: კაცურად ჩავიცვამთ მამულის გამოსახსნელადო. ზოგიერთმა ყმაწვილმა დედაკაცებმა ბაირაღებს კერვაც დაუწყეს და აღრეულობის ნიშნად მოამზადეს“¹².

მანანა ორბელიანს „შეთქმულების“ თავკაცებიდან საკმაოდ დიდი დავალება ჰქონდა

მიღებული. ამის გამო იასე ფალავანდიშვილ-
მა საგამომძიებლო კომისიას განუცხადა:

„ელიზბარ ერისთავისაგან გავიგე, რომ-
ლისთვისაც ლუარსაბ ორბელიანს უთქვამს,
რომ როდესაც თავადები შეიკრიბებიან თბი-
ლისში სათავადაზნაურო არჩევნებზე, მაშინ
თავადის ქალი მანანა ორბელიანი ზოგიერთ
საპატიო ქართლელ თავადებს გაუმხელს შეთქ-
მულების განზრახვას“¹³.

ამასთანავე წვეულების აღგილად, სადაც
უნდა მოეკლათ კორპუსის უფროსი და ყველა
სამხედრო და სამოქალაქო უწყების მოხელენი,
დანიშნული იყო მანანა ორბელიანის ბინა.

„წვეულებაზე, — წერს იასე ფალავანდიშვი-
ლი, — უნდა მოწვეული ყოფილიყვნენ: კორპუ-
სის უფროსი და ყველა სამხედრო და სამოქალა-
ქო რუსი მოხელენი. აქვე უნდა ყოფილიყვნენ
აგრეთვე მოწვეული ჩვენი თანაგამზრახველ-
თაგან ყველაზე უფრო გაბედულნი, როგორც
თავადები, ისე აზნაურნი, ისინი ჩაცმული იქ-
ნებოდნენ ეროვნულ ტანისამოსში და თან უნ-
და ჰქონოდათ ხმალი და ჯიბეში ორ-ორი გა-
ტენილი დამბაჩა.

წვეულება [მანანა] ორბელიანის სახლში
უნდა მომხდარიყო, რადგან იგი ფართეა და
მოედანზე დგას, როგორც კი ღამის პირველ
საათზე შესაკრებ აღგილიდან რაკეტებით ნი-
შანს მისცემდნენ, მაშინათვე უნა დაეწყოთ ხოც-

ვა და იქიდან არც ერთი რუსი არ გამოეშვათ. ხოლო თუ ვინმე ქართველთაგანი გაბედავდა წინააღმდეგობის გაწევას, ისიც რუსებთან ერთად უნდა მოეკლათ“¹⁴.

როცა ყველაფერი გაიხსნა და გამოჩნდა, ნანანა ორბელიანმაც სხვა შეთქმულთა მსგავსად „ყოველივე აღიარა“ და ჩვენება ერთგვარი შებრალების იერით დაგეზა. რიტორული სტილით დაწერილ თხოვნაში ეკითხულობთ:

„მე ვარ უბედური ყმაწვილი ქვრივი დედაკაცი და წვრილი ობლების პატრონი, რძალი ნამსახური და ერთგული სახლისა და კმაყოფილი ჩემის ცხოვრებისა და მთავრობისაგან.

მაშ, რა მიზეზი მექნებოდა, რომ გამებედნა და შევსულიყავი მთავრობის წინააღმდეგი საქმის მოქმედებაში, მაგრამ თუმცა ზოგიერთი, მთავრობის წინააღმდეგი ჰაზრნი ჩემის ნათესაებისაგან შეტყობილი მქონდა და ვითარცა კანონის უცოდინარმა დედაკაცმა შიშითა, სირცხვილითა და ნათესაების მიზეზითა ვერ გავბედე, რომ პირველადვე მოენე შევქმნილიყავი.

ახლა, რადგანაც თითონ იმათაც აღუარებიათ, ამისათვის მეც ამას ვბედავ ჩემის ერთგულებითა, წრფელი სვინდისით და დაუფარავად მინდობითა თქვენის მაღალაღმატებულე-

ბისა, ვითარცა მამა და მზრუნველი უბედურთა აღვიარებ რაც გამიგონია და მათ უთქვამთ ჩემთვისა.

ერთ ღამეს ვიყავ მე მელნიკოვის სახლში. იქ მითხრა გიორგი ერისთავმა, გუსარმა, რომ „ერთი საიდუმლო საქმე მაქვს შენთან სათქმელი“.

მე ვკითხე „რა საიდუმლო გაქვს ჩემთან“. მაშინ მითხრა ჩუმად „მე ამ მიზეზით მოვსულვარ, რომ ჩვენი მამული საქართველო რუსების ხელიდან დავიხსნათ“. და მე გავოცდი და ვუთხარი: „ე რა უგუნურ სიტყვას მეუბნები“. მითხრა „გაჩუმდი, ჩვენ საქმე კარგად დაგვიწყვია და როდესაც მოვინდომებთ, ჯარიც გვეყოლება“.

ამ დროს შემოვიდა ელიზბარ ერისთავი და ისიც დაემოწმა იმის აზრზედ, მაგრამ ადრევე, მანამ მე მეტყოდნენ, ხშირად ამბობდა ელიზბარ, რომ არ დააგდებენ თავადიშვილებს საქართველოსას, რომარ გადაასახლონ რუსეთში“. და ესეც ვნახე, ორჯერ ლუარსაბს ეჩურჩულებოდა და სჩანდა ლაპარაკზე, რომ იმის ლაპარაკის თანახმა არ იყო და მას უკან ზაქარია ჩოლოყაშვილი მოიყვანა გიორგი გუსარმა და გაგვაცნო. მაშინვე მეგობრულად ეჩურჩულებოდა ზაქარია ლუარსაბს, არ ვიცი

რას ლაპარაკობდნენ, არვიცი თანახმა შეიქნა თუ არა.

ერთხელაც ელიზბარ ლუარსაბს ჩუმად ელაპარაკებოდა, მასუკან მე ვკითხე: „რას გელაპარაკებოდა?“. „რა ვიცი რაღასაც მიქარაძს, შენ ხომ არ გითხრა“. მეც უთხარ, მითხრა მეტყი.

გიორგი ერისთავმა გუსარმა მითხრა, ესეც რომ საქმეების პირველიდგანვე დამწყობი და ჩვენი თავი არისო ოქროპირო ბატონიშვილი და იმისთვის შეირთო მდიდარი ცოლი, რომ იმისი ქონებით შემწეობა მოგვცეს და ფრანციაშიც წავიდეს და იქიდანაც მოვიდეს საქართველოში. ბატონიშვილი დიმიტრიც არის ჩვენი ამ საქმეში ამხანაგი, ბიძინაც გაგვიგზავნია მუხრან-ბატონებთან სათქმელად და ზაქარია ჩოლოყაშვილიც გაგზავნილია დიმიტრის და მამუკასთან ამ აზრის შესატყობინებლად. ბატონიშვილი თეკლეს შვილებიც ჩვენი თანახმანი არიანო და შემწეობასაც გვაძლევენო“.

გიორგი ერისთავმა გუსარმა ეს ამბავი მითხრა მეღნიკოვის სახლში შემოდგომის უკანასკნელ ხანში, რამდენიმე კვირის წინათ, რომ ისინი დაიქირეს¹⁵.

ამ „გულწრფელი აღსარებისა“ და საქმის გამო დანიშნულ საგამომძიებლო კომისიის ყოველგვარ ღონისძიებათა მიუხედავად მაინც

გაურკვეველი დარჩა მანანა ორბელიანის შეთქმულებაში მონაწილეობის როლი.

ამიტომაც, რომ საბრალმდებლო ოქმში არსი მანანა ორბელიანის ბრალდებისა ჩაწერილია ასე:

„ჩვენებათაგან და საკუთარ აღიარებიდან ირკვევა, რომ მანანა ორბელიანმა იცოდა საქართველოს თვით არსებობის აღდგენის შესახებ, მაგრამ მასში მონაწილეობის თანხმობა არ გამოუთქვამს და არც იწონებდა თანაგაბზრახველთა საქმეს“¹⁶.

როცა საქმის გამოძიება დასრულდა, მანანა ორბელიანს მიესაჯა თბილისში ყოფნა მკაცრი მეთვალყურეობის ქვეშ.

საქართველოს ცენტრალურ საარქივო სამმართველოში დაცულ 1832 წლის შეთქმულების ლენინგრადისეული ფონდის მასალებიდან ვგებულობთ, რომ 1833 წლის აგვისტოს ოცდამოთხისათვის მანანა 25 წლისაა, * ქვრივი გარდაცვლილი „სოვეტნიკის“ დავით ორბელიანისა. წვრილი შვილების პატრონი, განსვენებული ქმრის მამული გაყოფილი არ არის მკვიდრ ძმასთან, მაიორ ლუარსაბ ორბელიანთან. ციხეში არ მჯდარა. პასუხისგებაში და გამოძიებაში არ იმყოფებოდა. რუსეთში არ ყოფილა, არც რუსული ენა იცის.

* ამგვარად მანანა ორბელიანი დაბადებულია 1808 წელს.

შეთქმულების გამოძეღვენების შემდეგ ბაგრატიონთა დინასტიის აღდგენის იმედდაკარგული, უდროოდ დაქვრივებით ურვით ავსილი მომხიბლავი მანანა ორბელიანი ატარებდა ვერცხლის მძიმე ბეჭედს წარწერით:

უდროთ მზის დასვლით მაბნელა
სოფელმან ანაზდეულად ¹⁷.

ბეჭდის რომანტიული წარწერით და პატრონის ეშხით მოხიბლული გრიგოლ ორბელიანი წელთა განმავლობაში თხოვდა მანანას გადაეცა მისთვის თითის ძვირფასი სამკაული, ქვრივი მარადის უარით ხვდებოდა სალთი პოეტის წინადადებას.

ბეჭედი მაინც გასაჩუქრდა.

მანანამ იგი უთავაზა მისი შვილის ივანეს მასწავლებელს. ეს ამბავი ყაფლან ორბელიანმა აუწყა გრიგოლს.

ამ ცნობით აღშფოთებულ გრიგოლ ორბელიანს მანანა 1835 წლის 28 ოქტომბერს ასეთ სანუგეშო სტრიქონებს სწერდა:

„ჩემი ბეჭედი ივანეს ოსტატს მივეცი. ნუ დამემძღვრები შენმა გაზდამ შენ უფრო კარგს ბეჭედს. გამოგიგზავნი თუ მალე არ მოხვალ აქ. ნეტავი შენი ნახვა მეღირსოს თორემ ბე-

ქედისა აღვილია, საძაგელი ყაფლან, ვიცო
როგორც მოგწერდა“¹⁸.

მიუხედავად ამისა დამოკიდებულება გრი-
გოლ ორბელიანსა და მანანას შორის კვლავ
მტკიცე მეგობრობის გზით წავიდა. ერთმანე-
თისადმი მიმართულ ბარათებში ისინი ხში-
რად ოფიციალურ ტონს ღალატობენ და მათ
წერილებს რამბლეს ხუმრობიდან ამოღებულ
ოხუნჯობის იერი დაჰკრავს.

ერთერთ ბარათში გრიგოლ ორბელიანმა
მანანას ბებრობა დასწამა, მშვენიერი ქვრივი
თავის პასუხში სწერდა:

„ბებრობაზე დამცინი? უკაცრავად, შენ
უფრო ბებერი არ ბრძანდები ჩემზედ. ჩემ ბებ-
რობაზე კვალად ნულარ იხუმრებ, შენი თავი
მანდ არა გყავს უწყალოდ დაბერებული და
დაღალული. მე შენსავით არ გახლავარ. აქ
მობრძანდი და ვნახოთ ვინ უფრო ბებერია“¹⁹.

როცა ზაქარია ორბელიანს გრიგოლმა
ვილნოდან მოსწერა: „არცა ერთი დედაკაცი
მრთელს ქვეყანაზე არა ღირს, რომ ნახევარ
ნეკი მოიქრას მისთვის“²⁰.

მაშინ მანანა ქომაგად დაუდგა ქალებს
და აი რა უპასუხა გრიგოლ ორბელიანს:

„რა ამბავია რომ თქვენ არა ხდით არა
ქალს ღირსათ სიკეთისა და სიყვარულისა, ერ-

ათი ბეწვიც არ უნდა დაჰკარგოს კაცმა დედა-
კაცისათვის. რათ, რათ ამცირებთ ასე უწყა-
ლოთ: თქვენთვის ხომ არა უწყენებიათ რა და
რათ ბძანდებით. აგრე ცუდის აზრით ქალებ-
ზედ, მიკვირს თქვენგან²¹.

რალაც განსაკუთრებული მოსიყვარულე
იყო ეს ქალი თავისი ნაცნობმეგობრებისა.
საკმარისი იყო ვინმე ნაცნობთაგანს „ფრჩხილი
წამოსტკენოდა“, რომ მანანას წუხილსა და
მღელვარებას საზღვარი აღარ ჰქონოდა. აი
ერთი ნიმუში ამ დაუდგრომელი კაცთმოყ-
ვარეობისა.

გრიგოლ ორბელიანისადმი გაგზავნილ ბა-
რათში მანანა სწერდა:

„ბატონო, კნიაზო გრიგოლ, მიკვირს თქვე-
ნგან, ორის სიტყვის მოწერა რომ გეზარებათ,
ბარბარეს ავადმყოფობა მოგვეწერეთ და შემ-
დეგ დღეში ერთი კაცი მოდის და არავისთან
არც მოგვეწერა და არც სიტყვით შემოგვით-
ვალეთ, რა უნდა იყოს მიზეზი?

ახლა მაინც მოგვეწერეთ, როგორ არის?
ან ჩვენი კაცი გაახელით, შენი ჭირიმე, დაწ-
ვრილებით მოგვეწერე მაგისი ავადმყოფობა,
რას ამბობს ბაბალე? არ უნდა აქ ჩამოსულა, ან
როგორ გუნებაზე არის? დიდად მინდა მაგისი
ნახვა, მოვილოდი კიდევც, მაგრამ ბევრს ავად-
მყოფს ეჯავრება მნახავი. სხვა რა მოგწეროთ,

ჟმორჩილესად გთხოვთ ბაბალეს მშვიდობის
ამბავს“ ²².

ვისაც რაიმე გაუჭირდებოდა ჩვეულებრივ
მანანას მიმართავდა ხოლმე და ისიც თავის
ნაცნობ-მეგობრებისა და თაყვანისმცემელთა
დახმარებით მაშინვე „გაარიგებდა“ საქმეს.

*
* *

მანანა ორბელიანი ითვლებოდა ქარგუ-
ლობის სახელგანთქმულ ოსტატად. არაერთი
გულისპირი, სარტყელი, თავსაკრავი, შეიდიში,
ლეჩაქი, ქოში, ქისა, წინდა და სხვა ამგვარი
გამოსულა მისი ხელიდან.

როცა მანანას ნაცნობ-მეგობრებისაგან
რისამეს მიღება უნდოდა, ან და ვინმესთვის
რაიმე უნდა დაევალებინა, იგი „ქრთამში“
პირდებოდა „ამას და ამას მოგიქსოვთ“.

„მე მოგიქსოვ, — სწერდა მანანა გადასახ-
ლებაში მყოფ გრიგოლ ორბელიანს, — ქისას
კარგს, თუ შენს პორტრეტს გამომიგზავნი“ ²³.

ახალგაზრდა ქალნი ამაყოზდნენ, როცა
მანანა მათ თავის ქარგულობის ნიმუშებს სთა-
ვაზობდა. ეს კარგად იცოდა მანანამ და ამი-
ტომ არ იშურებდა არმალანებს ახალგაზრდა
ქალებისათვის. საჩუქრის გაგზავნასთან ერთად
მანანა ორბელიანი ჩვეულებრივ მოიბოდიშებ-
და ხოლმე: „რა ვქნა თქვენი საკადრისები არ

არიანო“. თუმცა დარწმუნებული იყო, რომ იგი ჩინებული მოსაქმე და უბადლო ოსტატია ამ დარგში.

სამეგრელოს დედოფალ ეკატერინესადმი გაგზავნილ ბარათში მანანა ორბელიანი სწერდა:

„უსაყვარლესო დაო ეკატერინე, იმ დღეს მოგახსენეთ თქვენის ქალისათვის ორი სარტყელი და ერთი თავსაკრავი მომირთმევია, თუმცა არ არის მაგისი შესაბამი ლამაზები, მაგრამ გიყვარვართ და ჩემგან სიამოვნებით მიიღებთ და არ შემრისხავთ. ყმაწვილი ქალია და გაეზღდება მცირე რამ ჩემგან“²⁴.

ახალგაზრდა ქალის სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა ამ საჩუქრების მიღებისას.

*
* *

მანანა ორბელიანს სახელგანთქმული სალონი ჰქონდა, სადაც იკრიბებოდა, რაც რამ იყო თბილისში წარჩინებული მწერლობაში, ხელოვნებაში და მმართველობაში.

ვინ არ მოდიოდა აქ?

მიღეთის ხალხი ცვლიდა ერთმანეთს. უცხოეთის სხვადასხვა მხარეთაგან მოსულნი „სანუკვარს სულისას“ მასთან ეძიებდნენ. ეგზოტიკის რამდენი მოტრფიალე გაოცებაში

მოსულა მასთან სტუმრობისას. თემირხანშუ-
რაში მყოფი გრიგოლ ორბელიანი სინანულით
სწერდა მანანას:

„თქვენი გაბრწყინებული სალონი სავსეა
ანგლიჩნებით, ფრანცუზებით, ჰინდოელებით;
ქეშმარიტად მშურს მათი ბედნიერება და ვამ-
ბობ, ნეტავი მათ რიცხვში მეც ვიყო. მაგრამ
ცარიელის ნატვრით რა გამოვა და თუ გინდ
ესეც აღმისრულდეს, ვინ იცის, ვიქნები თქვენ-
გან, მათ მსგავსად ყურადღებით მიღებული?
რასაკვირველია, აღარ მექნება თქვენთან ის
ადგილი, რომელიც ახლა შეუპყრიათ უცხო
ქვეყნელთა“²⁵.

მანანასთან მუდამ ზღვა იდგა მხიარულე-
ბისა და მოსულნი ჟამიდან ჟამამდე თავდავიწყ-
ების მორევში სცურავდნენ. სიამაყით სწერდა
სალონის პატრონი გადასახლებაში მყოფ გრი-
გოლ ორბელიანს:

„მე არა მაქვს თავი, რომ მოგწერო აქა-
ური დროს გატარებაები, თორემ ბევრს იცი-
ნებდი. ახ! გრიგოლ; ნეტავი ერთი მოგიყვანა
და გაყურებინა აქაურს ჩვენს შაქცევებს, გამ-
ტერდები“²⁶.

1835 წლის თებერვლიდან მაისის შუა
რიცხვებამდე მანანა ორბელიანის კახეთში
წასვლის გამო სალონის კარები დრო-
ებით დაიხურა. მარტის 12 ზაქარია ორბელი-

ანი თავის ძმა გრიგოლს წერილით ატყობი-
ნებდა: „შენი მანანა წინანდალში არის, კარგა
ხანია. Оне там мечтают“²⁷.

კავჭავაძეების განთქმულ მამულში მანანა
ორბელიანმა უდიდესი სულიერი სიმშვიდე ჰპო-
ვა და სრულ თავდავიწყებას მიეცა.

ამავე ხანებში გრიბოედოვის ქვრივს წი-
ნანდალში ეწვია უკვდავი რუსი გენიის ალექ-
სანდრე პუშკინის უმცროსი ძმა, თვითონაც
პოეტი ლევ სერგეის-ძე (1805—1852), რომე-
ლიც 1826 წლიდან კავკასიის სამხედრო ნა-
წილებში მსახურობდა.

საუბრისას ლაპარაკი ჩამოვარდა პუშკინ-
ზე და, რასაკვირველია, რომ ცნობისმოყვარე
რუსული ენის უცოდინარმა მანანამ ბევრი სა-
ინტერესო რამ გაიგო გამოჩენილი რუსი მწერ-
ლის შესახებ, რომელიც 1829 წელს ორ კვი-
რაზე მეტი იყო თბილისში და გაიცნო იქაური
საზოგადოება.

ლევ სერგეის-ძემ, რომელიც ჩინებულ დეკ-
ლამატორად ითვლებოდა, და რომელიც სხვა-
თა შორის თავისი ძმის ნაწერებს ავტორზე
უკეთ კითხულობდა, წინანდლელ ქალებს წა-
უკითხა „რუსლან და ლუდმილა“, რომლის
შინაარსი მანანას ქართულად უამბეს.

კახეთში გატარებულ დროისა და იქ მი-
ღებულ სიამოვნების შესახებ მანანა გრიგოლ
ორბელიანს 1835 წლის 13 მაისის თარიღით

გაგზავნილ ბარათში სწერდა: „მე ხომ კახეთს ვიყავ, ესე იგი წინანდალში, უცხოელ შავე-ქეც“²⁸.

წინანდალში ყოფნით არანაკლებ ნასი-ამოვნებ ლევ სერგეის ძე პუშკინის შესახებ პოეტის დედა იმავე წლის 19 ივნისს თავის ქალიშვილს სწერდა:

„სამი დღის წინათ მე მივიღე ლიოვასა-გან 29 მაისის რიცხვით გამოგზავნილი წერი-ლი. მან მოიარა მთელი საქართველო, ორი კვირა კი გაატარა გრიბოედოვის ქვრივის მა-მულში. ის ამბობს, რომ იგი უმშვენიერესი ქალია, იგი კვლავ აპირებს მათთან წასვლას“²⁹.

თბილისში დაბრუნებულმა მანანა ორ-ბელიანმა კვლავ აღადგინა სალონი.

ლიტერატურულად გახმაურებული წიგ-ნი რუსული ენის უცოდინარ მანანას სალონის წევრთათვის ნატურის საგნად იქცეოდა ხოლ-მე, წიგნის ორიგინალში წაკითხვის შესაძლებ-ლობას მოკლებულნი თანახმანი იყვნენ თარ-გმანში მაინც გაცნობილიყვნენ მას.

წინანდალში რუსულად მოსმენილ და „ქალებისაგან ზეპირად ნათარგმნ“ „რუსლან და ლუდმილას“ შესახებ მანანა კვალთმოი-სებურ მთარგმნელს, რუსეთში მყოფ გრ. ორბელი-ანს თბილისიდან გაგზავნილ წერილში სწერდა:

„ახლა გთხოვ, გრიგოლ, თუ ქისები და წინდები გინდა, ხომ კიდევ დამპირდი წიგნის

თარგმნასა და შეასრულე ჩემი თხოვნა. „რუს-
ლან და ლიუდმილასი“, ის წიგნი მითარგმნე,
შენი ჭირიმე, ისე კარგად და ძლიერად, რო-
გორც რუსულად არის დაბეჭდილი. თუ გინ-
და, რომ შეიტყო — ეს სახელი ვინ მასწავლა,
მე მითარგმნეს ჩვენმა ქალებმა წინანდალში. შე-
ნი ჭირიმე, სადაც იყოს — იშოვნე და მითარ-
გმნე, ყმაწვილო“³⁰.

„წინანდელ ერთ ქალთაგანს“ ნინო,
ალექსანდრე ჭავჭავაძის ასულს, გრიგოლ ორ-
ბელიანი 1835 წლის 10 ივნისს მანანას თხოვ-
ნის პასუხად სწერდა: „გიჟი მანანა უფრო გა-
გიგიჟებიათ, გადამკიდებია — მითარგმნეო,“³¹.

იმავე წლის ივნისის ოცდაორს მანანა
აგონებდა გრიგოლ ორბელიანს: „ამასწინათ
წიგნის თარგმნა გთხოვე ჩემს წიგნში და არ
ვიცი მოგივიდა თუ არა, თუ შეიძლებოდეს
მითარგმნე, გენაცვალე“³².

ძნელი სათქმელია, შეასრულა თუ არა
გრიგოლ ორბელიანმა დაკვეთა მანანა ორბე-
ლიანის სალონისა. პუშკინის „რუსლან და
ლიუდმილა“ დღემდე უცნობია ქართულ თარ-
გმანში.

მანანას სალონში წაკითხულ ნაწერთაგან
ხოტბა გამოჩენილებს ხვდებოდათ ხოლმე.
მაღალმხატვრული გემოვნებით დაჯილდოებუ-
ლი მანანა ავტორებს დიდ მოთხოვნილებას უდ-

გენდა. ამ გარემოებამ მეტად მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა იმდროინდელ ლიტერატურულ პროდუქციაზე.

სხვადასხვა მიზეზთა გამო თბილისიდან წასულნი თავიანთ ახალ თხზულებებს სარეცენზიოდ მანანას სალონში გზავნიდნენ ხოლმე, რომელთა კითხვა და გარჩევა სალონის წევრთა საყვარელ საქმედ ითვლებოდა. მანანა არ იზარებდა მიეწერა თავისი და სხვათა შეხედულება წაკითხულ და გარჩეულ ნაწერზე.

1835 წელს გრიგოლ ორბელიანის მიერ რიგაში დაწერილ და რიგიდან მანანას სალონში სარეცენზიოდ გამოგზავნილ ლექსს „სულით ერთნო მოლხინენო“-ს მანანა პოეტისადმი მიმართულ ბარათში ასეთ შეფასებას აძლევდა: „ვერაფერი გახლდათ შენი ლექსი „დიპლომატი“. შენს დღეში იმისთანა უგემური ლექსი არ გითქვამს“³³.

რძალთა შორის ატეხილ უთანხმოების გამო ივლისში სალონის მსვლელობა საგრძნობლად შეირყა. 1835 წლის ივლისის ოცდამეორს მანანა გრიგოლ ორბელიანს მწუხარებით შესჩიოდა:

„სხვა ჩვენი (სალონის) ამბავი რა მოგწერო, ვართ უგემურად, საცოდავად, რომ აქ იყო, საშინლად შასწუხდები ჩვენი გულისათვის და შაგვიბრალებ. მეტად ცუდად ვატარებთ დროს“³⁴.

ოქტომბერში რძალთა შორის უთანხმოება მივიდა გაყრამდის. ამჯერად მანანა სწერდა გრიგოლ ორბელიანს:

ჩვენს კამპანიებს კითხულობ, ისე ღმერთმა შენი მტრის გული ამყოფოს, როგორც ჩვენი გული იყოს კამპანიისთვის მოცლილი. ვილა და ვისთვის? ჩვენ ვსხედვართ წმინდათმარტოკა სახლში. აქამდისინ ჩემი გული სალომე იყო და კიდევ იძითი ვსიამოვნებდით, ახლა ისიც წაბძანდა გუშინწინ. ვარ საცოდავი, უწყალოს ოხვრით დროს გამტარებელი. წიგნიც არა მაქვს რა, რომ ვიკითხო. ახ! გრიგოლ, სადა ხარ, რა რიგად საჭირო ხარ ჩემთვის.

ახლა ჩემი მდგომარეობა შაიტყვე. ვიყრებით მე და ჩემი რძალი. ვალი აქვსთ ოთხი ათასი თუმანი თეთრი ფული, არც ერთს თამასუქზე ხელი არ მიწერია, არც ჩემ ქმარს და მეუბნებიან უთუოდ ნახევარი შენ უნდა მისცეო. რაც ქმარი მომკედლობია, არც რა მისარგებლია ჩემი ყმა და მამულიდან, სულ ამათ შაუქამიათ და ახლა ჩემ პაწაწინა ობლებმა უნდა გადაიხადონ. გუბერნატორი არის მოლაპარაკე. ახლა წარმოიდგინე ჩემი უწყალო, უნუგეშო მდგომარეობა და ისე შამიბრალე, აქედან მანდ მოწერა ძნელია, თორემ სულ დაწვრილებით მოგწერდი ჩემი სახლის ამბავს. ეს გახლავთ ჩემი დროს გატარება“³³.

მანანა ორბელიანი თავის შვილებს ევროპულ ყაიდაზე ზრდიდა. გრიგოლ ორბელიანისადმი ძიწერილ ერთს ბარათში ვკითხულობთ:

„ჩემი შვილები პირს გკოცნიან. ივანე პანსიონში მყავს და სწავლობს, რაც შეეფერება, გიორგი ავალოვსა ვსთხოვე მოსკოვში თავის თვალყურის გდება და მიხდა იქ გავგზავნო და ჯერ პასუხი არ მომსვლია. ფრანციცულს კი ლაპარაკობს ცოტად და სწერს, კითხვითაც კითხულობს. ქალიც მაღამ დანელოვიჩთან მყავს, წელიწადში 25 თუმანს მართმევს თეთრს ფულს, ისიც სწავლობს, მაგრამ ივანეს გონება კარგი აქვს, მინემ ტასოს. ალექსანდრე კი ჯერ ყმაწვილი არის და ელენე აკითხებს“³⁶.

1845 წლის დასასრულს გარდაიცვალა მანანას მაზლი ლუარსაბ ორბელიანი. როცა ამ ამბავმა გრიგოლ ორბელიანამდეც მიაღწია, უკანასკნელი მანანას სწერდა სანუგეშოდ:

„შუალამიდან ორი საათია გასული და მე მწუხარება არ მაქინებს. რამდენიმე საათია ვცდილობ შენდა მოწერას და ვერა მომიგონია სათქმელად, — ვერც შენდა ნუგეშის, ვერც ჩემის მწუხარების. ესრეთ სიმწარემან სრულებით განაბნია გონება ჩემი და შთამფლო მოუთმენელსა და მოუსვენრობაში; მაგრამ, შენ იგრძნობ ჩემს მწუხარებას, იგრძნობ, როდესაც მოიგონებ, უბედნიერესნი ჩემნი დღენი

წარვიდნენ თქვენს ოჯახში საყვარელს დავით-
თან და ლუარსაბთან, რომელთა სიკვდილით
დამემწარა სრულებით სიცოცხლე.

მანანავ! ვინძლო უბედურებამ არ გძლი-
ოს შენ, არა დაეცე სულითა; გარდამეტებუ-
ლი მწუხარება არის წინააღმდეგ ღვთისა.
მიხედე შენს წვრილ შვილებს, რომელთაცა
მთარყელად დაშთი მხოლოდ შენ ამ სოფელ-
ში. მათთვის უნდა. იცოცხლო, მათთვის უნდა
მოითმინო ყოველგვარი უსიამოვნება და ტან-
ჯვა; თვითეული ჟამი, თვითეული დღე შენისა
სიცოცხლისა უნდა უმსხვერპლო მათ.

ეს არის დიდი ვალი შენი, ვალი დედი-
სა. ამა მიზეზთა გაძო გამხნევდი სულითა,
შეძლებისამებრ განაგდე ყოველივე მწუხარება
და პედგრად შეუდექ და აღასრულე ვალი შე-
ნი. ყოვლისა შენის ფიქრის საგნად უნდა იყვ-
ნენ შენნი შვილნი და მათი ბედნიერება. გეხ-
ვეწები დაწვრილებით მომწერე ყოველივე გა-
რემოება თქვენი სახლისა, მიზეზი უბედური,
სიკვდილისა, და აწინდელი თქვენი მდგომა-
რეობა, და ან როგორი პლანები გაქვსთ თქვე-
ნის ცხოვრებისათვის* 37.

გავიდა რამდენიმე ხანი. „ღრუბელმა მა-
ლე გადაიარა“ და მანანას სალონში კვლავ
ძველებური ცხოვრება აღუდდა.

გასული საუკუნის ორმოციან წლებში მანანა ორბელიანის სალონში მუდმივად დადიოდა საშუალო სიმაღლისა და მოთეთრო პირხმელი სახის, ერთმანეთთან გადაღობილ წარბებით, მიმზიდველ შავთვალებიანი, ყოველთვის წვერულვაშმოპარსული, ევროპულად ჩაცმული „ექსპედიცია სუდა ი რასპრაფას“ კოჭლი „სტოლნაჩალნიკი“, შინაურები ტატოს რომ ეძახდნენ.

„არა ქორწილი, — წერს იონა მეუნარგია, — არა ღამის თევა, არა ყრილობა არ იყო თბილისის ქართველ საზოგადოებაში, საცა ის არ ყოფილიყო თავმომლხენად და შემაქცევრად. ყმაწვილი კაცი, უპირველესი ოჯახის შვილი, მარჯვე, მოსწრებული მოლაპარაკე, მოლექსე, მეჩონგურე, მეთარე, ქალაქის გატაცებით მოთამაშე, ყოველგან მომსწრობი, ყოველგან შინაური კაცი.

საღამო ისე როგორ გაივლიდა, სამოთხე ოჯახს არ სწვევოდა, ის ამბები და ჭორები არ მიეტანა იქ, არ გამოეტანა. დროუკის ფულები არა ჰქონდა (ფაეტონები მაშინ არ იყო) ამდენ სასიარულოდ, მაგრამ ის კოჭლი ფეხები ხომ ზედ ჰქონდა, და ბილიკებიც ხომ ზეპირად იცოდა, მისთვის ყველგან ფართოდ გაღებული იყო კარები, მეტადრე მანანა ორ-

ბელიანთან, ამ ჩვენებურ მადამ რეკამიესთან. აქ თამაშობდა ის, აქ ლტინობდა, ოხუნჯობდა, არშიყობდა“, ³⁸ მღეროდა, კიახულობდა თავის ლექსებს, სხვებს უსმედა, აქებდა, ქირდავდა და დასცინოდა.

როგორც უკანასკნელ ხანებში გამოიჩინა, დიმიტრი ყიფიანს შექსპირის ტრალედია „რომეო და ჯულიეტა“ მანანა ორბელიანის პირადი შეკვეთით უთარგმნია. პიესის თარგმანის თავფურცელზე წარწერილი გვამცნობს: „კნეინა მანანა ორბელიანისთვის ქართულსა ენაზედ გარდმოღებული ყიფიანის მიერ“ ³⁹.

ვინაიდან ბარათაშვილი თავის თარგმნილ პიესას ლეიზევიცის „იულიოს ტარენტელს“ დიმიტრი ყიფიანის დასახელებულ თარგმანთან მოიხსენიებს, ბუნებრივად იბადება კითხვა, მანანა ორბელიანის შეკვეთითვე ხომ არ არის თარგმნილი ლეიზევიცის ტრალედიაც? თანვე: მანანა ორბელიანის სალონი ხომ არა აქვს სახეში ნიკოლოზ ბარათაშვილს, როცა იგი 1841 წლის მაისის 21-ს, აღრფთოვანებული სწერს თავის ბიძას გრიგოლ ორბელიანს:

„ჩვენმა ლიტერატურამ ორი კარგი თარგმანი იშოვა: კიპიანმა გადმოთარგმნა „Ромео и Джульетта“ შექსპირის ტრალედია და მე ვთარგმნე „Юлий Тарентский“ ტრალედია ლეიზევიცისა; თუ წაგიკითხავს „ბიბლიოთეკაში“

იყო დაბეჭდილი; მე ძალიან მომეწონა და ჩვენმა განათლებულმა ქალებმა, ასე გასინჯე, იტირეს“⁴⁰.

ბარათაშვილს პირადი მეგობრობა ჰქონდა მანანასთან. ისინი ბარათებსაც სწერდნენ ერთმანეთს. ამ მიმოწერის არც ერთი ეპისტოლე არ შემოუნახავს, სამწუხაროდ, ისტორიას ჩვენთვის. სხვა პირებისადმი მიმართულ ჩვენამდე მოსულ ბარათაშვილის წერილებში მანანა არა ერთგზის არის მოხსენებული.

1841 წლის ოქტომბრის 31, ბარათაშვილი თბილისიდან მაიკო ორბელიანს სწერდა: „მადლობელი ვარ, რომ რახაელს წიგნი დასტუჟე, გუშინ იასემ მომიტანა. ამიტომ უფრო მიამა, რომ წინა დღეს ამ წიგნზედ ლაპარაკი იყო და მეორე დღეს უნდა მიმეტანა მანანასთვის, ასე ეგონა მე მაქვს“⁴¹.

ნ. ბარათაშვილის დის ეკატერინეს ქორწილს ახალ-გორში მანანა ორბელიანიც დაესწრო. ბარათაშვილი ზაქარია ორბელიანისადმი გაგზავნილ ბარათში დეტალურად აღწერს მრავალდღიან ლხინსა და მასში მანანას მონაწილეობას.

1844 წლის 15 აგვისტოს, ალევოზაზე, ეკატერინესთან ჩასულ ნ. ბარათაშვილსა და მისს მამას, მელიტონს თან ახლდა მანანა ორბელიანიც. ბარათაშვილი თავის ბიძა ზაქარია ორბელიანს სწერდა:

„ის ღამე და მეორე დღეც იყო ნშვენიერი. ძალიან მხიარულება იყო, ცოტა წამოსვლის დროს მანანა ავად გახდა და იმან ცოტად დაგვიშალა მხიარულება“ ⁴².

გაიარა რამდენიმე ხანმა.

ნახიჩევანში ლევან მელიქიშვილთან ერთად მყოფი ბარათაშვილი 1845 წლის თებერვლის ცხრას, მაიკო ორბელიანისადმი მიხაწერ წერილში მანანას ასე ესაყვედურობდა:

„მაგრამ ეს მაკვირვებს, არ ვიცი რა მიზეზია, რომ მანანა მოკითხვითაც არა მკითხულობს? მაგრამ ერთის მხრით, არც კი უნდა დავემდურო, ახლა ჩვენ ვილას მოვაგონდებით, ვილაც ორი ტლუ ბიჭი გდია ნახიჩევანში. ახლა ცა ახალია, ქვეყანა ახალი და ზოდაში ოთხმოცი წლის კაცები არიან“ ⁴³.

ნიკოლოზ ბარათაშვილს თავისი მოასაკენი ხშირად დაჰყავდა მანანა ორბელიანის სალონში და ლიტერატურული წრის მორიგ კრებებსაც მასთან აწყობდა ხოლმე.

წრემ სალონის გამგებელს მადლობის ნიშნად სპეციალურად შედგენილი ალმანახი მიუძღვნა. დიმიტრი ყიფიანი გადმოგვცემს:

„...მათი ნაწარმოებები მათ ჩასწერეს და აჩუქეს, როგორც კრებული, მანანა ორბელიანს, რომელიც მათ გულლიად იღებდა და, როგორც პატივცემული დედაკაცი, ახალისებდა მათ ამგვარი შრომისათვის“ ⁴⁴.

ნიკოლოზ ბარათაშვილისაგან ამ კრებული-
ლის გარდა მანანა ორბელიანს დარჩა რამდენიმე
ავტოგრაფიული ლექსი და პოემა „ბედი
ქართლისა“. ეს ხელნაწერები შემდეგ მანანას
ქალიშვილს ანასტასიას დროებით გამოართვა
პოეტის ბიძამ ილია ორბელიანმა.

1846 წლის 27 ივლისს, ლევან მელიქი-
შვილი თბილისიდან განჯაში მყოფ ილია ორ-
ბელიანს ამის გამო სწერდა:

„ილიკო! აქაც გთხოვე და კიდევაც გთხოვ
საწყალი ტატოს ლექსები რომ გაქვს მანანას
ქალისაგან წაღებული, გამომიგზავნე. რჩება
დაუბეჭდავი და „ბედი ქართლისა“ შენ
გაქვს“⁴⁵.

არ ვიციტ დაუბრუნა თუ არა უკან ილია
ორბელიანმა ბარათაშვილის ხელთნაწერები და
სადაა მანანასადმი მიძღვნილი ალმანახი. †

*
* *

გორონცოვების საქართველოში ჩამოს-
ვლით თბილისმა კიდევ ერთი სალონი მიიმა-
ტა. კვირაში ერთხელ დილით გრაფინია ელი-
საბედ ქსავერის ასულთან თავს იყრიდნენ თბი-
ლისის წარჩინებულნი. ორშაბათ დღეებში კი
საღამოობით მასთან ცეკვავდა მთელი თბი-
ლისის საზოგადოება. განსაკუთრებით სახელ-
განთქმული იყო ეს სალონი თავისი „სადილე-
ბით“. ამ სადილებისა და ორშაბათების ერთი

„მანათობელი ვარსკვლავთაგანი“ იყო მანანა ორბელიანიც. *

ზისერმანის ცნობით: „სადილები გრაფ ვორონცოვთან იწყებოდა სრულ 6 საათზე სანთლებით გაჩირალდნებულ დარბაზში. დაპატიჟებულთა რიცხვი ყოველდღე 25-30 სულზე ნაკლები არასდროს ყოფილა. სუფრის შუა ადგილის ერთ მხარეს გრაფი იკავებდა. მეორე მხარეს ჯდებოდა გრაფინია. სადილობა გრძელდებოდა სრულ ერთ საათს.

მეტად კმაყოფილი იყო გრაფი ვორონცოვი, თუ მას გვერდს უსხდნენ მანანა ორბელიანი, ან ელენე ერისთავი. თავადის ქალს მანანას, თუმცა უკვე ხანდაზმულობაში შეედგა ფეხი, იქნებოდა არა ნალებ 45 წლისა, მაინც ერთი ულამაზესი ქალთაგანი იყო და ზოგიერთები ოხუნჯობდნენ — თავის ქალიშვილს ვერასოდეს გაათხოვებსო. ქალი ყველგან დაჰყვებოდა დედას, მაგრამ იმას ყურადღებას არავინ აქცევდა. მართლაც მისი ქალი ანასტასია (შემდეგში შეირთო ალექსანდრე ივანესძე გაგარინმა) არ იყო მაინცაღამაინც ლამაზი“⁴⁶.

რუსეთის გაქნილი და გაიძვერა მთავარ-მართებელი მ. ს. ვორონცოვი ცდილობდა რაც შეიძლება ღრმად ჩაეთრია ქართველი ქალები ევროპული ცხოვრების წესში.

* მანანა ორბელიანის ურთიერთობა ვორონცოვებთან აწერილი აქვს ლევ ტოლსტოის „ჰაჯი მურატში“

ნიკოლოზ ისაკოვი ამბობს: „ვორონცოვ-მა, რომელსაც სურდა ქართველი ქალებისათვის ეჩვენებია საქართველოს გარე რამ, საგანგებო გემით მოაწყო (1846 წლის 28 ივლისს) მათი ყირიმში გამგზავრება, ალუბკაში ბანოვანებს მეფურად შებვდნენ“⁴⁷.

ყირიმში გამგზავრებულ ქალთა მარაქაში იყო მანანაც.

თბილისში ქალების დაბრუნების რამდენიმე ხნის შემდეგ გრიგოლ ორბელიანი თავის უმცროს ძმას ილიას ჯუნგუთიდან სწერდა: „ბრწყინვალე ჩვენი კნეინა მანანა როგორ ჰსუფევს? ჩემ მაგიერ დიდი პატივისცემა მოახსენე, და ჰკითხე — გოლანდსკის პალატნო რომ დამპირდა, მომიტანა ოდესიდან?“⁴⁸.

ორმოცდაათიან წლებში, როცა ეკონომიურად დაცემულმა ქართველ თავად-აზნაურობის ერთმა ნაწილმა ავაზაკობასა და მძარცველობას მოჰკიდა ხელი, მანანა უალრესად აღაშფოთა და შეურაცხყო ამ უგვანო საქციელმა. აკაკი წერეთელი ვორონცოვის ექიმ ანდრეევსკის ნაამბობს ასე გადმოგვცემს თავის მოგონებებში:

„ფოსტა რომ გასტეხეს ავაზაკებმა, განსვენებულმა ვარანცოვმა ცრემლები გადმოყარა: „ვინ ქართველი და ვინ აძისთანა უცნაური, უმაგალითო მათში საქმეო“. სამაგალითოდაც დასაჯა დამნაშავენი: საუკუნოდ მად-

ნებში მუშაობა მიუსაჯეს დიდსა და პატარას ყველას.

თავადმა ერთხელ ჰკითხა ქალებს: „ნუ თუ მაგრე დაგენანათ რამდენიმე კაცის ციმბირში გაგზავნაო?“ და კნეინა მანანა ორბელიანისამ ეს პასუხი მისცა ქართველ ქალების მაგივრად საზოგადოდ: „ისინი რომ სულაც არ გაეჩინა ღმერთს ჩვენს. შესარცხვენად, უკეთესი იქნებოდა, მაგრამ ჩვენ ის გვაწუხებს, რომ იმ შეჩვენებულებმა ქართველებს სახელი გაგვიტეხეს და სხვების სჯულზე და კვალზე წავიდნენო!“ ვარანცოვმა ხელზე აკოცა მანანას და ღიმილით უთხრა: „კნეინავ, ნუ შესწუხდებით, თითო-ოროლა ცუდი ყველგან ურევიაო“ ⁴⁹.

ამაო იყო მანანა ორბელიანის მწუხარება და სინანული. ისტორიის მიერ განწირული კლასის ნაშიერებს აღარაფერი ეშველებოდათ.

*
* *

მანანა ორბელიანის სალონმა უდიდესი როლი ითამაშა მთელ რიგ კულტურულ წამოწყებათა საქმეში.

როგორც ლუკა ისარლიშვილის ეხლაზან ნაპოვნ მოგონებიდან სჩანს, მანანა ორბელიანი ყოფილა ერთი მთავარი ორგანიზატორთაგანი ჟურნალ „ცისკარის“ გამოცემისა და მუდმივი ქართული თეატრის ჩამოყალიბებისა.

„მანანა ორბელიანის სალონი იყო, — ამბობს ისარლიშვილი — საცა „ცისკრის“ გამოცემასა და ქართულ თეატრს მიეცა დასაწყისი.

აქ იკრიბებოდნენ და კითხულობდნენ ლექსებს: ტატო (ნიკო ბარათაშვილს ასე ეძახდნენ), გიორგი ერისთავი, ბირთველიძე (მიხეილ თუმანიშვილი), მაღალაშვილი, ხანდახან ყიფიანი და სხვა.

ერთ საღამოს სთქვეს: მოდი ერთი ჟურნალი გამოვცეთო და ის იყო... ვორონცოვი მანანასთან ხშირად დადიოდა და აქ შეიტყო ამ განზრახვის შესახებ და გიორგი ერისთავზეც. მოიწონა და შემწეობა მისცა „ჟურნალის გამოცემისა და თეატრისათვის“.⁵⁰

პროფესიული თეატრის პირველი წარმოდგენის მოწყობაში არანაკლები ღვაწლი უღევს მანანასაც.

1850 წლის იანვრის ორს თბილისის კეთილშობილთა სასწავლებლის დარბაზში ნათამაშევ კომედია „გაყრა“-ში მან ყარდაშვერდის როლი შეასრულა.

* * *

1850 წლის ივნისში მანანა ორბელიანს ერთი მეტად კურიოზული ამბავი შეემთხვა. რევაზ შალვას-ძე ერისთავი, თავის ჯერ გამოუქვეყნებელ დღიურებში წერს:

„ერთ დღეს მანანამ და ტასომ დროშკით გამოიარეს ლუბერსკის პრადენიასთან, აქ

ერთი პაქარნი პისეცი იდგა კარებზედ, ქართველი ვილაც ბებუროვი; იმას თურმე კახპები ეგონა, გადახტა და ღროშკაში წინ თურმე დაუდგა, დაუწყო ამ ქალებს კოცნა.

თქვენ წარმოიდგინეთ რა მდგომარეობაში იქნებოდნენ ეს ქალები, მაგრამ მანანამ თურმე არ შეიმჩნია და ისე თურმე აჩვენა თავის თავი, რომ ვითომ მართლა იმისთანა ხალხნი იყვნენ.

ამ ამბავში გამოჰკითხა თურმე ამ კაცს თავისი გვარი და სახელი, იმასაც წვრილად ეამბნა. მეორეს დღეს ლუბერსკის პრავლენიეში ერთი ვაი ვაგლახი მომხდარიყო, ის პისეცი სამსახურიდამ გამოაგდეს⁵¹.

იმავე ხანებში მანანა ორბელიანს ასეთი ჭორი მოუგონეს. რევაზ ერისთავის დღიურშივე ვკითხულობთ:

„აი ეს ჭორი მიაშობო თამარმა: ილია ბატონისშვილისთვის ვილასაც უსახელო წიგნი მიუწერია: ილიას (ორბელიანი გრიგოლის ძმა) ხუმრობა არ არის ქალი არ მისცეთო, იგი არის საკვირველი კარტოჟნიკიო, გაუნათლებელი, ცუდი მქცევი, ბევრი საყვარლები ჰყავსო და დასასრულ ესეც, რომ თუ თქვენი ქალი ილიას მიეცით მანანა მოსწამლავს და მოჰკლავსო“⁵².

რათქმა უნდა, რომ მანანას სიცილდაც არ ყოფნიდა შურიტა და მტრობით მონაგონი სიცრუე.

*
* *

ლიტერატურის, ხელსაქმისა და თეატრის მოყვარული მანანა ორბელიანი ხშირი სტუმარი იყო იმხანად თბილისში მყოფ იტალიური ოპერისა. ოლშევსკი, რომელიც 1853 წლის სექტემბერში დაესწრო თბილისის იტალიურ ოპერაში „რიგოლეტოს“ წარმოდგენას, თავის მოგონებებში ასე აღწერს მანანასა და სხვა ლამაზ ქართველ ქალთა ყოფნას ამ დადგმაზე:

„გრაფინია ვორონცოვისა, და მისი ნათესავი ქალის გრაფინია შუაზელ გუფიეს გარდა მე ვნახე წარმოდგენაზე კნეინები: ელენე ერისთავი, მანანა ორბელიანი თავისი ქალიშვილით, მარიამ ივანეს ასული ორბელიანი თავისი ასულით, კნეინა ანნა და ბარბალე ილიას ასული და ანეტა ამილახვარი.

ყველა ესენი შეადგენდნენ ქართველ ქალთა არისტოკრატიულ წრეს, რომელნიც სახელგანთქმულნი იყვნენ თავისი სილამაზით. მთელი ეს საზოგადოება ცხოვრობდა იმაზე უკეთესად, რის სახსრებიც ჰქონდათ.

მანანამ, მიუხედავად იმისა, რომ უკვე გადააბიჯა ორმოც წელს თავის ცხოვრებისას,

მაინც შეინაბა სიდიადე თავისი სილამაზისა, რომლითაც იგი ეგზომ ცნობილია საქართველოში“⁵³.

1957 წლ. 22 ოქტომბერს სივანეთის უკანასკნელმა მთავარმა კონსტანტინე დადეშქელიანმა ქუთაისში მოჰკლა მანანა ორბელიანის სიძე გენერალ-გუბერნატორი ალ. ივ. გაგარინი. მანანა თავისი ვაჟით ივანეთი მაშინვე გაემგზავრა ქუთაისს.

მკვლელობის ნამდვილი მიზეზის გაგების მოსურნენი მოუთმენლად ელოდნენ მანანა ორბელიანის თბილისში დაბრუნებას.

1857 წლის დეკემბრის 6-ს გრიგოლ ორბელიანი ქეთევან ორბელიანისადმი გაგზავნილ ბარათში ჰკითხულობდა: „ივანე და მანანა, ხომ არ დაბრუნებულან ქუთაისიდან?“⁵⁴.

1858 წლის ნოემბერში თბილისში ჩამოსული შეერთებული შტატების სრულუფლებიანი ელჩი სეიმური უმოკლეს დროში შეიქმნა ტყვე მანანას სილამაზისა.

მარიამ ვახტანგის ასულ ორბელიანის გადმოცემით:

„ინგლისელი სეიმური ყოფილა შეყვარებული მანანაში. სეიმური იშოვიდა თუ არა ხელსაყრელ დროს, უხსნიდა მას სიყვარულს ინგლისურ ენაზე, რომელიც მანანას არ ესმოდა, მაგრამ ატყობდა, რომ ეს სიყვარულის

ახსნა იყო და რომელიც მისი აზრით მისი ქალისადმი იყო მიძღვნილი.

ბოლოს ერთი მეტისმეტად მხურვალე სიყვარულის გაცხადების შემდეგ, მანანამ უთხრა ვილაცას, რომ აეხსნათ სეიმურისათვის, რომ რასაც ის მას თხოვს, სრულებით არ არის მისგან დამოკიდებული და რომ ეს მხოლოდ და მხოლოდ მისი ქალის, ტასოს საქმეა. მანანას აუხსნეს, რომ სეიმურისაგან გრძნობების გამოხატვა ეკუთვნის არა მის ქალს, არამედ თვითონ მას, რაზედაც მანანამ ბევრი იცინა“⁵⁵.

სეიმურისთანა თავდავიწყებული თაყვანისმცემელი მანანა ორბელიანს საკმაო ჰყავდა.

* *

თავისი ცხოვრების უკანსკნელ წლებს მანანა ქალიშვილთან ერთად ყირიმში ატარებდა. გრიგოლ ორბელიანი 1859 წლის 11 აპრილს დიმიტრი ჯორჯაძისადმი გაგზავნილ ბარათში მანანას შესახებ წერდა:

„მოატანა ზაფხულმა და ნელნელა ემზადებიან თბილისიდან გასვლასა: ტასო გაგარიჩისა წავიდა ყირიმს და თან წაიყვანა ივანეს ცოლი სოფიო. მანანაც მალე წავა იმათთან“⁵⁶.

ყირიმში მანანა ორბელიანი საკმაოდ დიდ ხანს დარჩა და მერე ერისთავებს ესტუმრა. 1860 წლის 8 ნოემბერს გრიგოლ ორბელიანი ბაბაღე საგინაშვილს სწერდა:

„ძალუა მანანა ჯერ არ მოსულა; ასე ამბობენ, რომ განსასვენებლად შებრუნებულია ერისთავიანთში; ტასო ყირიმში დაშთომილა“ ⁵⁷.

გადიოდა დრო და წლებს თავისი მიჰქონდათ. ხანდაზმულობა ერეოდა მის სილამაზესა და ჯანმრთელობას. 1861 წლის 18 ივნისს გრიგოლ ორბელიანი სწერდა ბაბაღესა გინაშვილს:

„მანანასაც თვალი უჭირავს ყირიმისაკენ და სეკდებიც აშლილი აქვს: ხან თავი ასტკივა, ხან ფერდები და ხანდახანაც გულისფიცარი“. ⁵⁸

გავიდა ხუთი წელი. 1866 წლის გაზაფხულზე ბარბაღე ქობულიშვილი ასე მიმართავდა ანეტა ამილახვარს:

„აქაური ამბავი მაგდენი არა არისრა. მოსაწერი მანანასა და ტასოს წასვლის მეტი. ძალიან შემაწუხა მისმა წასვლამ. სნეული დედაკაცია და სად მიდის. მთელი დღით იყო ჩემთან. ხან ვიტირეთ, ხან ვიცინეთ, კონა წაიყვანა თანა და ძალიან კარგათა ჰქმნა. ამისთვის, რომ მგონია ტასო ალექსანდრესთან დარჩება და იმას ვილა წამოიყვანდა“ ⁵⁹.

ახლოვდებოდა აღსასრული და მოვიდა კიდეც.

1870 წ. ივნისის სამს გრიგოლ ორბელიანი თბილისიდან სამეგრელოს დედოფალს

ეკატერინეს ასე აუწყებდა მანანა ორბელიანის გარდაცვალებას:

„მწუხარება მწუხარებაზე დაგვერთო. ძლივს დავასაფლავეთ საბრალო ალიქსანდრე სამებაში, ორს დღეს უკან მივასვენეთ იქვე ჩვენი სიქადული მანანა“⁶⁰.

იმავე წლის დეკემბრის ოცდარვას, ზურაბ ანტონოვის კომედიის „მზის დაბნელება საქართველოში“ წარმოდგენის შემდეგ რევაზ ანდრონიკაშვილის სახლში „ქართულ თეატრის მოსიყვარულეთათვის“ გამართულ ნადიმზე ჟურნალ „ცისკრის“ რედაქტორმა ივანე კერესელიძემ ლხინის დასაწყისშივე სთქვა:

„პირველად რომ წარმოადგინეს ვარანცოვის სურვილით „გაყრა“, მაშინ მომქმედნი პირნი იყვნენ ჩვენი საქართველოს, თავადიშვილების პირველი ოჯახისშვილები. იმათ რიცხვში ერია განსვენებული, დედათ სქესებში ნაქები და განთქმული მანანა ორბელიანისა“.⁶¹

სიტყვის დასრულებისთანავე წყვილიადივით ჩამომდგარი დუმილი შესანდობარის შესასვამად აღმართულ სასმისების ხმაურში ჩაიხრჩო.

წყაროების მაჩვენებელი

1. ჟურ. „ცისკარი“, 1871 წ. № 1.
2. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 171.
3. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I, გვ. 239.
4. ა. ჭავჭავაძე „თხზულებანი“, 1940 წ. გვ. 90
5. საქ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 171.
6. იგივე წყარო.
7. იგ ვე წაყრო.
8. საქართ. მუხ. პალ. განყ. ო ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
9. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს 18-2 წ. შეთქმულების ლენინგრადადისეული ფონდის მასალები, რვეული x.
10. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 171.
11. გ. გოხალიშვილი „1832 წლის შეთქმულება“, 1934 წ. ტ. I, გვ. 413, 404.
12. საქართ. მუხ. პალ. განყ. S ფონდის ხელნაწერი № 1656 ბ.
13. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 166.
14. გ. გოხალიშვილი „1832 წლის შეთქმულება“, 1934 წ. ტ. I გვ. 90, 91.
15. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს 1832 წ. შეთქმულების ლენინგრადადისეული ფონდის მასალები, რვეული IX.
16. საქართ. შინსახკომის ცენტ. საარქ. სამმართველოს საგანგებო მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 166
17. გახ. „დროება“ 1875 წ. № 105.

18. საქართ. მუზ. პალ. გან. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
19. იგივე წყარო.
20. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I.
- გვ. 18.
21. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
22. საქართ. მუზ. პალ. განყ. საბჯთ. განყოფილება კოლექცია SD № 1838.
23. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
24. წერილის დედანი ინახება ჩემთან.
- 25 გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I.
- გვ. 119.
26. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ
27. იგივე წყარო.
28. იგივე წყარო.
29. „Литературное наследство“, 1934 წ. № 16-18, გვ. 793.
30. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
31. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I.
- გვ. 34.
32. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
33. იგივე წყარო.
34. იგივე წყარო.
35. იგივე წყარო.
36. იგივე წყარო.
37. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I.
- გვ. 38.
38. ნ. ბარათაშვილი, 1922 წ. გამოცემა, გვ. XXIV, XXV.
39. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 2677.

44. ნ. ბარათაშვილი, 1939 წ. გამოცემა, გვ. 80
41. იგივე წყარო გვ. 83.
42. იგივე წყარო გვ. 91.
43. იგივე წყარო გვ. 93.
44. „ლიტერატურის მატრიანე“, 1940 წ. № 1-2, გვ. 411.
45. საქართ. მუზ. პალ. განყ. © ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
46. А. Зисерман „25 лет на Кавказе“. 1879 წ. გვ. 107, 108.
47. ქურ. „Русская старина“, 1912 წ. № 2.
48. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1936 წ. ტ. I, გვ. 144.
49. ა. წერეთელი „რჩეული ნაწერები“, 1930 ტ. I, გვ. 65.
50. „ლიტერატურის მატრიანე“, 1940 წ. № 1-2, გვ. 387.
51. საქართველოს ლიტერატურული მუზეუმის
1880
ხელნაწერი 4.
52. იგივე წყარო.
53. ქურ. „Русская старина“, 1894 წ. № 6.
54. გრ. ორბელიანი „წერილები“, 1937 წ. ტ. II, გვ. 233.
55. ეს ცნობა გადმომცა პაპუნა წერეთელმა.
56. საქართ. მუზ. პალ. განყ. © ფონდის ხელნაწერი № 155 ბ.
57. საქართ. მუზ. პალ. განყ. S ფონდის ხელნაწერი № 2660.

58. იგივე წყარო.

59. წერილის დედანი ინახება განსვენებულ არტემ ჭაბუნიაშ ოჯახში.

60. საქართ. მუზ. პალ. განყ. მ ფონდის ხელნაწერი № 155 ა.

61. ჟურ. „ცისკარი“, 1871 წ. № 1.

